

A GÖMBÖS-FÉLE TELEPÍTÉSI TÖRVÉNY ELŐZMÉNYEI

ABSTRACT: *(Die Vorgeschichte des Gömbös-Ansiedlungsgesetzes)* Die mit dem Namen István Szabó Nagyatádi verbundene und in den 1920-er Jahren durchgeführte Bodenreform war noch nicht abgeschlossen, als sich bereits die Konturen einer neuen Bodenreform abzuzeichnen begannen. Die in dieser Frage engagierten Agrarpolitiker argumentierten, dass die Nagyatádi-Reform trotz ihres grosszangelegten Umfangs nur unbrauchbare Parzellen von 1-2 Hektar schuf, die den selbständigen Unterhalt der Bauernfamilien nicht gewährleisten konnten. Eine neue umfangreiche Reform schien unumgänglich, die den Benutzern ein grösseres Stück Land zur Verfügung stellen und zur Anregung der Produktion staatliche Unterstützung bieten sollte. Dieses Konzept sollte durch Neuansiedlung realisiert werden.

Der Verband der ungarischen Landwirte berief im Mai eine Expertensitzung ein, wo die Möglichkeiten der Einrichtung von Kolonistendörfern besprochen und wirtschaftliche, produktionstechnische, soziale und eigentumspolitische Fragen erörtert wurden. Die dabei zur Sprache gekommenen Vorschläge suchte die Gömbös-Regierung bei der Vorlage des 1936 verabschiedeten Ansiedlergesetzes (XX. VII. Ga. 1936) zu berücksichtigen.

A Nagyatádi Szabó-féle földreform még be sem fejeződött, amikor a világosabban látó politikusok és társadalomtudósok előrevetítették az újabb, kielégítőbb földreform szükségét. Bajcsy-Zsilinszky Endre lapja, az Előőr már 1929 júliusában -- a földreformot lezáró XLI. törvény elfogadása előtt -- azt írta: "Minden szempontot összegezve: a földreform következtében előállott lényegtelen változások nem rejtik magukban azokat a reális eredményeket, melyeket a magyar népi erők kifejlődhetése és társadalmunk egészségesebb rétegződésének kialakulása olyan nagyon sürget. Ezért az egész mozgalom máris magában cipeli egy nagyobb koncepciójú reform előrevetített kényszerítő árnyékát."¹

Ekkor még nem volt gazdasági válság és nem volt előre látható, hogy kisparasztok és újonnan földhöz juttatottak tízezrei mennek majd tönkre, de azt látták, hogy a szegényparasztok az adott gazdasági helyzetben sem tudnak fizetni a földért, az államnak pedig nincs olyan gazdasági bázisa, hogy a földbirtokosok részére a kártalanítást megelőlegezze. Ráadásul az egy-két holdas nyomorparcellákat nem tekintették megoldásnak. Nagyobb, életképes gazdaságot kell létrehozni, amely normális megélhetést nyújt egy parasztcsaládnak. A telepítést, mint megoldást, a korszak kiváló társadalomtudósa Weis István egyik cikkében 1929-ben dobta be a köztudatba. "Szakítani kell azzal a téveszmével -- írta --, hogy a földreform befejeződött; ellenkezőleg, most kell kezdődnie az igazi földreformnak, amely a Hortobágy hazug pásztorromantikája és a békési, csongrádi nagy uradalmak pusztái helyébe a termelést, közgazgatást, munkáskezek boldogulását elősegítő falutelepülési rendszert hívja életre, tanyaközségeket létesít a városi határokon -- szóval a relatív népsűrűséget levezeti oda ahol elhelyezkedhetik."² A képviselőház 1931. december 16-i ülésén a költségvetési vitában Bajcsy-Zsilinszky Endre részben telepítéssel 3 millió hold felosztását és pénzügyi fedezetének biztosítását követelte a kormánytól.³ 1932-ben már szinte állandóan napirenden volt az újabb földreform, melynek nem szükségességét, legfeljebb formáját vitatták.

A telepítés kérdése különösen a Gömbös kormány megalakulása után már annyira előtérbe került, hogy nem lehetett nem foglalkozni vele. A Nagyatádi Szabó-féle földreformmal ellentétben az 1930-as évek elején a földbirtokosok többsége nem tiltakozott az újabb földreform eszmék ellen. Az OMGE hivatalos lapja a Köztelek 1933 februárjában így foglal állást: "A telepítés szükséges, mert a helytelenül megoldott földreformot valamiképpen ki kell egészíteni, szükséges egyes néptelen vidékek besűrűsítésére, a földbirtok helyesebb elosztására, sőt munkaalkalmak szempontjából is. Azonban túlzott reményeket a telepítéshez fűzni helytelen, s mindenek előtt figyelmen kívül nem hagyandó, hogy minden telepítés pénzbe kerül"⁴ Természetesen most is voltak olyan konzervatív csoportok amelyek mereven ragaszkodtak a sok évszázad alatt kialakult gazdasági szerkezet fenntartásához, azonban bár hallatták hangjukat, meglehetősen elszigetelődtek.

Az engedékenység egyik oka feltétlenül a gazdasági válságban keresendő. A mezőgazdasági terményárak drasztikus zuhanása súlyosan érintette a nagybirtokosokat is. A nagybirtok üzemviteli költségei, az úri életmód fenntartása, az adó- és adósságállomány növekedése könnyen az egész birtok, vagy egyrésztének elvesztéséhez vezethetett. Az árverés pedig akár bank, akár az adóhivatal kezdeményezte mindenképpen kényszerárfolyamot jelentett, aminél sokkal előnyösebb volt ha az érintett területet az állam "méltányos" áron átvette birtokpolitikai célokra. A másik ok éppen a politikai helyzetben kere-

sendő. Az 1930-as évek elején minden régi- és újonnan alakuló politikai párt, a szélsőbaltól a szélsőjobbig zászlajára tűzte az újabb földreformot. Szerepelt a telepítés gondolata Gömbös programjában is. Jobb volt tehát, ha mérsékelt javaslatokkal elébe mentek a földreform gondolatoknak, s ezáltal kezdeményezően részt vehetnek az új törvény kidolgozásában. Attól nem kellett félni, hogy a kormány radikális földreformot akar. Gömbös szóban is több alkalommal tett megnyugtató kijelentéseket, de földművelésügyi miniszterei, előbb Kállay Miklós, majd Darányi Kálmán is garanciát jelentettek arra, hogy radikális földreformtól nem kell tartani.

Ilyen körülmények között került sor 1933 májusában a Magyar Gazdaszövetség telepítési szakértekezletére. A Gazdaszövetség általában a középbirtokosok érdekeit képviselte és az OMGE-val ellentétben igényt tartott a gazdagparasztok támogatására is. Ezt jelképezte az is, hogy a szövetség elnöke Mayer János volt, az egykori kiszegzardapárti földművelésügyi miniszter, aki azonban ekkorra már azt is igyekezett elfelejteni, hogy Nagyatádi Szabó István harcostársa volt, s inkább "Gömbös Gyula vezetése mellett a Nemzeti Egység pártjában képviseli a kiszegzardársadalom érdekeit."⁵ A szövetség titkára viszont Kerék Mihály, egy fiatal jogász aki valóban szívén viselte a földreform ügyét, s az 1930-as évek elejétől cikkek tömegében elemezte a parasztság helyzetét és követelte a radikális földreform megvalósítását. Ő kért most fel számos szakembert előadások megtartására. Ilyen volt Czettler Jenő és Kaán Károly egyetemi tanár. Mindkettő évtizedek óta foglalkozott földbirtokpolitikai és telepítési kérdésekkel. Koós Zoltán 1923-tól a Földhitelintézet vezérigazgatója komoly pénzügyi tapasztalatokkal rendelkezett, Matyasovszky Miklós volt OFB tanácselnök a korábbi reformok és telepítési elképzelések tapasztalatait elemezte, végül Kerék Mihály a telepítés lehetőségeit vizsgálta. A közel egy hónapig tartó előadás és vitasorozat díszelnöke Albrecht királyi herceg volt, s az első ülésre 1933. május 2-án került sor.⁶ Az értekezletre meghívták az agrárkölcsönökkel foglalkozó pénzügyintézetek képviselőit, a mezőgazdasági kamarákat, a Hangya és az Országos Központi Hitelszövetkezet vezetőit, az érdekelteket azonban hivatalosan csupán az államilag támogatott Országos Földmunkásszövetség titkára Steuer György képviselte.

Nem lenne értelme a terjedelmes, gyakran sok töltelék szöveget is tartalmazó előadások tartalmi ismertetésének, az értekezletet azonban egészében, a Gömbös-féle telepítési törvény megalkotása előtt nem hagyhatjuk figyelmen kívül. A felszólalók szinte kivétel nélkül elismerték a telepítés fontosságát, sőt azt a paraszti nyomor felszámolása egyedüli módjának tekintették. A megoldásnál azonban a többség már óvatosságra intett, a telepítést egy hosszan elhúzódó folyamatnak tekintette. Az értekezlet tulajdonképpen négy kérdés körül csúcsosodott ki. Az első kérdéskör amellyel szinte mindenki fog-

lalkozott, magát a telepítés szükségét vizsgálta. A második azt, hogy kiket és hogyan telepítsenek, a harmadik a telepítés gazdasági jelentőségét és várható eredményeit, a negyedik pedig a pénzügyi megoldás lehetőségét. Az a lényeges kérdés, hogy a telepítéshez szükséges földterületet honnan veszik, ezen az értekezleten is háttérbe szorult.

Az értekezlet óvatos alaphangját már Albrecht főherceg elnöki megnyitója megadta: "Úgy látom, hogy a telepítés nem is annyira abból a szempontból aktuális, hogy most kell megoldani, hanem aktualitása részben azáltal adódott, hogy a földbirtokreform hibáit ezen az úton és módon véljük legjobban kikorrigálni... Itt nem földosztásról van ugyanis szó, hanem arról, hogy a magyar földet, a magyar gazdatársadalommal egy újabb és remélhetőleg szerencsésebb kapcsolatba hozzuk."⁷ Ugyanezt az alaphangot erősítette Czettler Jenő bevezető előadásában mikor kijelentette "amit itt elsősorban mondani akarok, szerény véleményem gyanánt, az bár negatívum, mégis fontos pozitívumvá válhat a munkánkban, hogy t.i. óvakodjunk minden szertelenségtől a birtokpolitika kérdésében." Egy szempontból ez az óvatosság feltétlenül indokolt volt. A gazdasági válság mélypontján csupán a mezőgazdaságban közel háromszázezer munkanélküli volt, de hasonló méretű volt a munkanélküliség az iparban is és tízezrekre ment az állástalan értelmiségiek száma. Most minden párt és mozgalom erre épített, a faluról származó ipari munkásokat vissza akarták a falvakra telepíteni, de még az állástalan fiatal értelmiségieket is városszéli apró telkekkel kecsegtették, ahol zöltség, vagy virágkertészetet lehet folytatni. Természetes, hogy ilyen elképzelések mellett a telepítés valóban nem érthette el célját, mert a nagybirtok részbeni felosztása nem javította volna a földműveléshez értő paraszti lakosság anyagi helyzetét. Czettlernek az volt a véleménye, hogy bár a gazdasági válság, a mezőgazdasági dekonjunktúra nem kedvez a telepítésnek, mégis ki kell dolgozni egy organikus és folyamatos telepítési programot.⁸ Ő tisztázta a telep és telephely fogalmát is, mert a köztudatba már bekerült, hogy 3000 telepet kell létesíteni, ez pedig az állam teherbíró képességét figyelembe véve csak 3000 telephely, nem pedig 3000 új község lehetett.

Az 1930-as évek elejére a birtokaránytalanosság lényegében semmit nem változott. Az a két birtokkategória dominált amely közigazdasági szempontból legkevésbé volt életképes. A nagybirtok területe néhány százalékkal csökkent a földreform során és csaknem megduplázódott a törpe üzemek száma "ha ugyan üzemnek lehet nevezni azokat a csupasz két holdakat, amelyek tíz év óta trágya, rendes vetőmag és jó megmunkálás hiányában inkább gazt, csalódottságot és keserűséget teremnek tulajdonosaik számára."⁹ Az előadások és felszólalások többségéből kiderült, hogy a negatív tapasztalatok ellenére sokan hajlamosak voltak arra, hogy változtatásokkal bár, de az 1920-as

évek sokat bírált, hibás koncepciójú földreformját megismételjék. Abból indultak ki, hogy hol van földreformra, vagy telepítésre alkalmas földterület, nem pedig abból, hogy hol van legégetőbb szükséglet a telepítésre. Bajcsy-Zsilinszky Endre hozzászólásában élesen bírálta ezt a szemléletet: "Ha ezt a formát választjuk, akkor olyan telepítést csinálunk megint, amely a legfőbb hibát, a magyar birtokmegoszlás egészségtelen voltát meghagyja, mert ott akarunk telepíteni, ahol eladósodott nagybirtok, adóval túlságosan megterhelt nagybirtok van és ahol állami nagybirtok van, nem pedig ott, ahol a munkanélküliség a legnagyobb és ahol a földbirtokmegoszlás a legrosszabb."¹⁰

Az egész ország általában egészségtelen birtokmegoszlásán túl különösen egészségtelen volt az az Alföldön, ahol a gyakran félmegyényi határral rendelkező városok és községek történelmi képződményeként kialakult egy tanyarendszer, melynek megcsontosodása eleve lehetetlenné tette egészséges új községek kialakulását. Ugyancsak az Alföldön nagy volt a latifundiumok kiterjedése is, amely ugyan érdekeinek megfelelően hozott létre munkásközségeket, ezeknek azonban önálló határa nem volt, s a községi lakosság lélekszámát a nagybirtok munkaerőszükséglete szabta meg. A természetes szaporodás, vagy munkaát szervezés következtében fölöslegessé vált munkaerő kénytelen volt elvándorolni az ilyen községből, bemenekültek a mamutfalvakba, vagy parasztvárosokba, ahol azonban -- különösen a gazdasági válság idején -- munkát ugyancsak nem találtak. A nagybirtoknak ez a halálos ölelése, valamint a tanya-rendszer külterjes gazdálkodása lehetetlenné tette új falvak alakulását és a nagyobb tömegeknek megélhetést biztosító belterjesebb gazdálkodást. Csupán példaként nézzük meg három megye települési és népesedési viszonyait. Vas megyében -- ahol 28.5 % volt az 500 holdon felüli birtokok aránya -- 3.298 négyzetmérföld területen 316.000 lakos élt 2 városban és 292 községben. Ugyanakkor Csongrád megye 4 városában és 16 községében 3410 négyzetmérföld területen 148.529 lakos élt, de ebből 69.822 személy tanyán lakott. Békés megye 3.670 négyzetmérföld területén 2 városban és 25 községben 330.656 lakosból 115.540 tanyán élt.¹¹ Csongrádban tehát a lakosság 45 %-a, Békésben a lakosság 50 %-a élt tanyán, de ha a kimondottan mezőgazdasági népességet nézzük, akkor ez az arány meghaladta az 50 %-ot. Az 5 holdon aluli földterülettel rendelkezők aránya nagyjából mind a három megyében egyforma volt, Vas megyében azonban a falusi közösségben való élés, az egymásra utaltság, a rendszeres iskolába járásból adódó magasabb kulturális színvonal belterjes gazdálkodás mellett jobb életfeltételeket biztosított, míg a tanyásgazdálkodás szemtermelő, állattenyésztő monokultúrája ugyanolyan nagyságú földterületről gyengébb megélhetést nyújtott. Ez a ritka településhálózat azonban nemcsak Békés és Csongrád megyékre volt jellemző, hanem ugyanezt lehet megállapítani Hajdú, Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Csanád

megyékről is. A hat megye 21.583 négyzetkilométer területén összesen 204 község és 18 város volt, kevesebb közigazgatási egység mint Vas megye területén. Az 1930. évi népszámlálás szerint az alföldi tanyákon több mint 1 millió ember élt, az Alföldön élő lakosság 30.4 %-a. Egyes megyékben és az alföldi nagy városok területén a lakosság még nagyobb része élt tanyákon. Szeged lakosságának 33.6 %-a, Békés megyének 35 %-a, Hódmezővásárhelynek 39 %-a, Csongrádnak 47 %-a volt tanyai lakos.¹²

Tagadhatatlan, hogy az évszázadok alatt kialakult tanyasi életmódnak meg voltak az előnyei. A tanyásgazda minden kötöttségtől mentesen, szabadon élt. Szarvasmarháját a legkedvezőbb helyen legeltethette és legelőbért sem kellett érte fizetnie. Olcsón tarthatott rengeteg szárnyasállatot s annak mind a tojás, mind a húshozama jelentős jövedelmet nyújtott. Megtermelt takarmányát nem kellett szállítani, hanem jószágával helyben etette fel. Ezzel szemben teljes volt a világtól való elzártsága, elszigeteltsége. Hiába épült sok tanyasi iskola az 1920-as években, a tanyasi gyerekek többségének naponta 5-6 kilométert kellett gyalogolni télben, sárban, hogy az elemi iskolát elvégezze. Alapműveltsége is gyenge volt, nem beszélve arról, hogy ezekben az években indultak meg az arany- vagy ezüstkalászos gazdatanfolyamok amelyek magasabb szakmai műveltséget adtak. Éppen a gazdasági válság éveiben indult meg a falvak villamosítása, de a tanyákon az olajmécs, jobb esetben a petróleumlámpa jelentette a világosságot. A gazdagabb parasztemberek nem is maradtak a tanyán télre, hanem vagy tanyást fogadtak, vagy lezárták az épületet és behúzódtak városi, vagy falusi házukba. A bérlőnek azonban nem volt hova mennie. Különösen közösségi földek bérlete esetén általában 15--20 évre szólt a szerződés, s a tanya építette a lakóépületet, az istállót, górékat, csűröket, s ez volt az egyetlen lakóhelye.

A telepítésre várt volna az a feladat, hogy a rendezetlen szétszórt tanya helyére tanyaközpontokat, esetleg új falvakat hozzon létre s ezzel megcsapolja a mamutfalvak, parasztvárosok emberfölségét is, földet és munkalehetőséget biztosítva ezrek számára. A községek és városok törvényhatóságai azonban általában elzárkóztak az ilyen kezdeményezésektől. Attól tartottak, hogy a létrejövő új községek a falu határának egy részét is maguknak követelik, s ezzel a város, vagy anyaközség tulajdona csökken. 1933-ig mindössze Szeged és Kecskemét engedte meg, hogy a város tulajdonát képező területeken tanyaközpontok jöjjenek létre. Szeged 1929-ben hozta létre az Alsótanyai-központot és a Felsőtanyai-központot, mindkét helyen megépítve a legfontosabb egészségügyi, kulturális és közigazgatási épületeket, házhelyeket parcelázott. Négy év alatt a két központban több mint 300 ház épült meg.¹³ Kecskemét a Kisnyírerdőnek nevezett birtokrészen parcelázott 160 kat. holdat kedvező feltételek mellett, melynek megvételére 600-an jelentkeztek.

Az értekezlet egyik komoly vitatémája éppen az volt, hogy a telepítés új községek szervezésével, vagy inkább hozzá-telepítéssel történjen-e? Egyetértés volt abban, hogy az Alföldön, ahol laza településhálózat mellett abnormálisan nagyra nőtt községek voltak, a község határának részbeni kisajátításával új közigazgatási egységek, új falvak létrehozására van szükség.¹⁴ Az alföldi parasztvárosok és mamutfalvak munkaerőfőlöslegét csak így lehetett eltüntetni és életfeltételeket biztosítani családok ezreinek. Természetesen nehéz volt elképzelni, hogy a községek vagy városok saját elhatározásukból lemondanak határuk egy részéről akár kártalanítás ellenében is. Tehát a törvényhozásra várt volna a feladat, hogy egy átfogó törvényben erről is intézkedjen. Az államnak egyébként is nagy szerepe lett volna a telepes községek kialakításában. A község háza, iskola, egyházi épületek számára a telek biztosítása, illetve a község háza és iskola felépítése is az állam feladata volt, mert a sok egyéb teherrel megnyomorított új gazdáktól ezeknek biztosítását nem lehetett elvárni.¹⁵ Alternatív elképzelésként megmaradt a tanyarendszer fenntartása is olyan formában, hogy tanyaközpontokat építenek ki, amelyek perspektivikusan az egykori faluközpont alapjait képezik. Az előző példák azt igazolták, hogy a tanyasi lakosságban meg van a hajlandóság a falusi életmódra, megfelelő feltételek mellett.

A már meglévő községekhez való hozzátelepítés elsősorban a Dunántúlon merült fel. Itt a falvak sűrűsége és a puszták hiánya lényegében lehetlenné tette új közösségek alakítását. A lakosság ilyen formájú szaporodását azonban tulajdonképpen nem is tekinthetjük telepítésnek. Mivel a Horthy-korszakban a falvakról jelentős elvándorlás nem volt, a természetes szaporodás alapján a házak és háztartások száma növekedett, ez azonban vagy a szülői ház telkének megosztásával, vagy a falu határában a legelőterület egy részének az igénybevételével történt. A lélekszámnövekedés mindkét esetben a falu lakosságát terhelte. Csupán néhány esetben fordult elő, hogy a község határában lévő uradalom 400--600 négyszögöles házhelyeket parcellázott, szántóterület azonban ezekhez nem járt.

Lényeges, vitatott kérdése volt az értekezletnek az is, hogy önállóan gazdálkodó, vagy munkástelepeket hozzanak-e létre. Megoldást csak az jelenthetett, ha a múlt század végi telepítések tapasztalatait figyelembe véve 10-15 holdas birtokokat alakítanak ki, amelyek alkalmasak egy család eltartására és esetleg már piacra is tudnak termelni. A gazdasági válság idején kialakult munkanélküliség miatt azonban olyan nagy volt a szociális nyomás, hogy előtérbe került a munkás telepítés kérdése. Ezt az értekezleten a birtokosok közül is többen támogatták. Malcomes Gyula báró úgy vetette fel a kérdést: "mi kell jobban a magyar parasztnak. Az, hogy saját földbirtoka legyen vagy pedig, hogy aratáshoz és részes földhöz jusson. Magyarországon az a fő szempont,

hogymindenkinek meg legyen a részes kukoricaföldje és aratást kapjon."¹⁶ Az ilyen telepítés azonban legfeljebb a környező uradalmaknak jelenthetett még jobban kizsákmányolható olcsó munkaerőt, de nem változtatott semmit az egészségtelen földbirtokmegoszláson, nem tette tulajdonossá a falusi szegénység töredékét sem.

A juttatandó tulajdon formája ugyancsak fontos kérdése volt az értekezletnek. Tulajdonul kapják-e a földet a telepesek, vagy bérletbe, esetleg örökbérletbe. Bár ez utóbbi lehetőség több felszólalásban felmerült, alapvetően nem nyerte meg a résztvevők tetszését. A többség úgy ítélte meg, hogy ebben a kérdésben nem szabad merev álláspontra helyezkedni, s a juttatás formáját konkrét esetek alapján kell eldönteni. A gazdasági válság körülményei között nehezen volt elképzelhető, hogy egy telepítésre váró szegényparaszt akár csak jelentős összegű törlesztést is magára vállaljon. Optimális megoldásként marad tehát a földbérlet. A korábbi földreformból a kérdés odaadó szakemberei azt a következtetést vonták le, hogy olyan megoldást kell keresni, mely lehetővé teszi, hogy a telepes évi törlesztése ne legyen több, mint amennyi a család fenntartásához szükségesek levonása után fennmarad. Ennek megfelelően az évi szolgáltatást a nyershozam bizonyos hányadában kellene megállapítani. Jó termés esetén többet, rossz termés esetén kevesebbet fizetne a bérlő. Kerék Mihály előadásában mindehhez hozzátette: "Elvi követelmény legyen azonban, hogy a telepes azt a birtokot amelybe beültetik, tulajdonul meg is szerezhesse. Az ország legtöbb vidékén a földművelő nép szívesen bérel a falu határában vagy a közvetlen szomszédságban, ha erre alkalma nyílik, messze vidékre azonban nem hajlandó bérlőnek elmenni, csak akkor, ha örökföldet szerezhetsz."¹⁷ Fontosnak tartotta azt is, hogy a telepesek komoly állami támogatásban részesüljenek.

Az állami támogatás elengedhetetlen volt, mert különösen 1933-ban a mezőgazdasági terményárak mélypontján parcellázás, vagy telepítés másként elképzelhetetlen volt. Ennek ellenére az agrárpolitikusok többségének a véleménye szerint a telepítést nemcsak szociális, hanem gazdasági okokból is meg kellett tenni. Adatokkal bizonyították, hogy a válsághelyzetben a nagyüzem vagy kénytelen egyre inkább külterjesen gazdálkodni, s lehet, hogy akkor a válságot átvészeli, de munkásainak egy részét elbocsájtja, vagy korszerűsít, de akkor ki van téve az eladósodás, az árverés veszélyének. A paraszti kisgazdaságok viszont sok esetben rugalmasabbak, mert minimális pénzbevétel mellett is megélnek és jobban, gyorsabban tudnak alkalmazkodni a piaci igényekhez is. 1932-ben pl. a mezőgazdasági kivitel 26 %-a állati termék, 32 %-a szántóföldi termék, 41 %-a kerti és egyéb kistermék, s élvezeti cikk volt.¹⁸ Az exportra kerülő zöldség, gyümölcs, tojás, aprójószág zömét valóban a kisparaszti gazdaságokban állították elő. Az volt a vélemény tehát, hogy a telepítésnél el-

sősorban az árverésre, vagy kényszereladásra kerülő birtokokat kell az államnak igénybe venni.¹⁹ Az ilyen telepítéseknel tulajdon vagy bérlet formájában családi birtokot is kell a telepítetteknek juttatni. A tulajdonba adott földeknél az államnak jutányos árat és kedvező, hosszúlejáratú részletfizetést kell megállapítani. Ugyancsak lényegesnek tartják a telepesek házépítéssel és felszereléssel történő támogatását is.

A felszólalók többsége nem véletlenül tartotta igen fontosnak az állam szerepét a telepítésnél. A sima földreformmal szemben itt, különösen új telep létesítése esetén az egyének, vagy csoportok elhagyják addigi lakóhelyüket és új körülmények között új életet kezdenek. Ezek az emberek korábbi lakóhelyükön esetleg meglévő egzisztenciájukat is már felszámolták, tehát visszaútra sincs lehetőség. Az állam felelőssége így igen nagy volt, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a telepítési munkát egy hosszan tartó folyamatnak tekintették, s nem volt közömbös, hogy az első telepek lakói mennyire elégedettek.

A szakértekezlet előadói és hozzászólói telepítési elképzeléseiket elsősorban az Alföldre építették. Ez érthető is hiszen itt voltak olyan nagy kiterjedésű puszták ahol egy-egy telepes község létrehozására 3--4000 holdat is igénybe vehettek. Nem volt pedig jobb a helyzet a Dunántúlon sem. Itt ugyan a falvak sűrűsége miatt terjedelmes puszták nem voltak, de számos község határa az utolsó háznál véget ért. A hatalmas latifundiumok közé ékelt apró kis zsellérfalvak terjeszkedni nem tudtak. A nagybirtokrendszer olyan rekvizitumában mint Fejér vagy Somogy megye, ahol az 500 holdon felüli birtokok aránya elérte, vagy meghaladta a földterület 50 %-át, a falusi szegénységnek éppúgy szüksége lett volna a földreformra mint az Alföldön, vagy a Mátra alján. Hasonló helyzetük ellenére más volt a válasza erre a kihívásra az alföldi és a dunántúli parasztságnak. Az alföldi tanyavilág vadabb, iskolázatlanabb szegényei jó alanyai lettek mindenféle, földreformot ígérő kalandor eszméknek, vagy szektákba szerveződtek, de kitarítottak a föld mellett, mert más választásuk nem is igen volt. A Dunántúl falvakba szerveződött, iskolázottabb szegényei nem hagyták el istenüket, de elhagyták emberségüket, mert nagyon szerették a földet. Terjedt az egyke, de ha több gyermek volt a családban akkor is csak egy maradt parasztnak, a többi más pályát keresett, hogy ne osztódjon a talpalatnyi föld.

És volt még egy lényeges különbség. A dunántúli aprófalvak közössége biztosította az alapvető műveltséget, közösségi magatartást alakított és fegyelmezte tagjait. E fölött a közösség fölött azonban állandóan ott lebegett az öt körülvevő nagybirtok láthatatlan, vagy olykor érezhető fegyelmező hatalma, mely meggondoltatta az emberekkel, hogy mit tegyenek, vagy mit mondjanak. Nagybirtokok az Alföldön is voltak, de mellette sok esetben egy falu, vagy egy város hasonlóan nagy, ha nem nagyobb földbirtoka terült el. Nem Debrecen,

vagy Szeged fél megyét kitevő birtokára gondolunk itt, hiszen Kecskemétnek, Ceglédnek, Nagykőrösnek is több ezer holdas birtoka volt, de lehetne sorolni kisebb helységeket is. Igaz ugyan, hogy ez a több ezer hold egy város, vagy egy falu parasztpolgárságáé volt, de mégis ez egy tartást, öntudatot adott az embereknek, s az a ceglédi, vagy kecskeméti zsellér aki 10 hold futóhomokot bérbe vett a várostól már úgy érezte, hogy szerves tagja ennek a közösségnek. És mert ezen települések lakosságának zömét árutermeléssel foglalkozó kis- és középparasztok alkották, nagy volt a terület eltartó képessége, mert szükség-szerűen kialakult egy jelentős iparos és kereskedő réteg is. Birtokos parasztokból álló új települések létrehozásával ennek az eltartóképességnek a növekedését várták sokan az értekezlet résztvevői közül is.

Népesedési és közgazdasági szempontból Kerék Mihály két egymáshoz közel fekvő alföldi település példáját említi meg. Az egyik Orosháza, mely zömmel kis- és középparaszti gazdaságból állt, a másik Mezőhegyes, a nagyüzem mintaképe, amelyet 400 hold kivételével az állami ménesbirtok alkotott. Orosháza területe 20.355 kh, lakosainak száma 1920-ban 24.079 fő volt. Összes adója 1928-ban 852.458 pengőt tett ki. A lakosságból 11.817 személy mezőgazdaságból élt, 8.226 iparból, vagy kereskedelemből, közel négyezer volt a hivatalnokok, értelmiségiek szabadfoglalkozásúak száma. Mezőhegyes területe 30.193 kat. hold. Állandó lakóinak száma 7.482, mely az időszakos munkásokkal együtt 11.572 főre emelkedett. A községre kivetett összes adó 260.656 pengő volt. A mezőgazdasági népesség száma 4.770 fő, 2.712 pedig más foglalkozású. Az iparban és kereskedelemben foglalkoztatottak és eltartottak 1497 lelket tettek ki.²⁰ Ezek szerint Orosháza területe egyharmaddal kisebb mint Mezőhegyesé, ennek ellenére lakóinak száma háromszor annyi. Mezőhegyesen 270 kh esik 100 főre, míg Orosházán 84 kh elegendő 100 ember eltartására. Orosháza adója 300 %-kal volt több mint Mezőhegyesé. Ha figyelembe vesszük, hogy Mezőhegyes területe egyharmaddal nagyobb volt, akkor itt minden holdra 8.6 pengő, Orosházán pedig 41.6 pengő közteher esett. Mindezekből az adatokból le lehetett vonni azt a következtetést, hogy a paraszti birtok nagyobb tömeget képes eltartani, s árutermelő gazdálkodás mellett más társadalmi rétegek életlehetőségeit is biztosítja, mindezeket túl nagyobb mértékben tudja kivenni részét az állami közterhek viseléséből is. Természetes tehát, hogy ezt a birtokos kategóriát szaporítani kell.

Ezek után már csak az volt a kérdés, hogy a telepítés pénzügyi feltételeit hogyan tudják biztosítani. Természetes, hogy aki telepítésre vállalkozik annak nincs pénze, mert ha lenne akkor helyben, vagy a szomszéd falu határában megoldaná földszerzési igényét. Az állam viszont ugyancsak szegény volt, bár ennek ellenére mindenki egyetértett azzal, hogy a telepítés állami feladat, s a megváltásra alkalmas birtokokért napi árat kell fizetni akkor is ha a

birtok árverés előtt áll. Szenzációs megoldási tervekben nem volt hiány, s bár ezek egy része tartalmazott is hasznos javaslatokat, többségük nem volt reális. Kaán Károly a neves agrár szakember egy széleskörű koncepcióra alapozott általános rendezési terv kidolgozását javasolta, melynek tartalmaznia kell a pénzügyi megoldás módozatait is. Teljes joggal hibáztatta a kormányt, mert bár mindenki előtt világos volt, hogy a Nagyatádi Szabó-féle földreform nem jelentett tartós megoldást, nem képeztek pénzügyi alapot újabb földterületek kisajátítására. "Pedig sok alkalom kínálkozott reá. Főleg a költségvetési fölöslegek és a külföldi kölcsönök felhasználása idején, amikor pl. csak az 1924/25--1928/29. évek között, tehát öt év alatt 931.2 millió pengőt fordítottak beruházásokra, amikor tehát egyebek között az anyagi erő sem hiányzott egészen."²¹ A folyamatos reformhoz pedig újabb törvény sem kellett volna, mert a földreformot lezáró 1928-adik évi XLI. tc. biztosította a földművelési miniszternek az elővásárlás jogát.

Koós Zoltán -- aki az értekezlet pénzügyi előadója volt -- három olyan forrást is vélt felfedezni amiből a telepítés megoldható. Az első javaslata volt a legracionálisabb. Azt javasolta, hogy azok a hitelezők akik árverés útján egy csődtömeghez jutottak, úgysem tudnak a földdel mit kezdeni, tehát örülhetnek egy olyan megoldásnak, ha a megfelelő ellenértéket nem készpénzben, hanem kötvényben kapják meg, mert nagyobb ellenértéket a válságos viszonyok között úgy sem várhatnak. Másik megoldásként a rövidlejáratú külföldi kölcsönök befagyasztását és telepítési célra való felhasználását javasolta. "Magyarország rövidlejáratú külföldi adósságai igen jelentékeny összeget tesznek ki, kb. 1.800 millió körül mozog ez az összeg."²² Bár tisztában van azzal, hogy a magyar állam hitelképességének nem használ, mégis javasolja, hogy alakítsák ezt át hosszúlejáratú kölcsönökké, amihez a külföldi hitelező kénytelen lesz hozzájárulni megfelelő fedezet alapján. Harmadik megoldási javaslata egy "világprogram". Külföldi szaklapokra építve abból indul ki, hogy mivel az egész világon gazdasági válság van, ebből csak a beruházások élénkítésével lehet kilábalni, s az egész kapitalista világnak érdeke, hogy a termelés és értékesítés mindenhol fellendüljön. Így a magyar állam sem tudja elkerülni, hogy egy nagyszabású beruházási programot dolgozzon ki. "Hogy miből fogja a magyar állam ezt a fedezetet meríteni, erre kimerítő választ adni nem nehéz, mert csak két dologról lehet szó. Az egyik az, hogy ha ez a beruházás tényleg egy világprogram része lesz, akkor gondoskodni fognak arról, hogy Magyarországnak ez a pénz rendelkezésére álljon. De különben sem volna ez nehéz, mert hogyha mi összes külföldi tartozásaink fizetését bizonyos időre felfüggesztjük azzal a feltétellel, hogy azokat az összegeket, amelyeket a külföldnek kellene fizetnünk a belföldön investíciókra fordítjuk, akkor ez semmi más, mint külföldi hitel, vagy legalábbis egyenértékű azzal."²³ Ennyi naivitás után nem árt

még egyszer megjegyezni, hogy Koós Zoltán a Földhitelintézet vezérigazgatója volt.

A telepítés pénzügyi fedezetére nem volt érdemi javaslata Kerék Mihálynak sem. Elismerte, hogy az lenne a megoldás, ha a kormány évről-évre az állami költségvetésbe állítana be erre a célra bizonyos összeget, az ország pénzügyi helyzetét ismerve azonban ezt lehetetlennek tartotta. Az OTI, a MABI, s más társadalombiztosító és nyugdíjintézetek azonban többszázmillió pengős vagyon fölött rendelkeztek, s évente több milliót fordítottak bérházak vásárlására. Hasonló volt a biztosító intézetek díjtartalékának a felhasználása is. Az országban működött 49 biztosítótársaság, amelynek összes vagyona 400 milliót, díjtartaléka pedig 140 millió pengőt tett ki.²⁴ Ezt a pénzfölösleget tehát könnyen fel lehet használni telepítési célra, csupán az kell, hogy az állam a kamat és tőke visszafizetéséért vállaljon garanciát.

Összességében megállapíthatjuk, hogy ez a hosszúra nyúlt értekezlet sok hasznos javaslattal szolgálhatott egy megalkotandó törvénytervezetnek. Egyet lehet érteni azzal, hogy bár az 1920. évi XXXVI. tc. is foglalkozik a telepítés kérdésével, a megváltozott helyzet és az eltelt idő új törvényt tesz szükségessé. Ennek az új törvénynek meg kell oldani egy sereg más birtokpolitikai és közigazgatási kérdést is akár új falvak létrehozásáról, akár már meglévő falvakhoz való telepítésről van szó. Kell egy egységes terv, amely feltérképezi az ország azon területeit amelyekre a telepítés szempontjából távlatilag is építeni lehet, s felméri azt, hogy milyen tömeg az, amely egy ilyen akciónál számításba jöhet. Bajcsy-Zsilinszky Endre azonban igen találóan mutatott rá felszólalásában, hogy "bármilyen szép és értékes gondolatok vetődnek is fel és dolgoztatnak ki a telepítés technikájára vonatkozólag, ha a telepítés nincs gazdaságpolitikailag kellően megalapozva, akkor valójában, hogy úgy mondjam, a levegőbe építkezünk. A telepítés gazdaságpolitikai alapja pedig az én megítélésem szerint egy új és nagyszabású birtokreform, mert telepítést Magyarországon birtokreform nélkül nem lehet csinálni."²⁵

Alapvető probléma az volt, hogy egy ilyen organikus földbirtokpolitikai program fel sem merült. A vitapartnerek abból indultak ki, hogy a válság hatására sok uradalom tönkre ment, amiket az állam telepítési célra megvásárolhat. Azt azonban nem vették figyelembe, hogy ezek a földek az országban szétszórva nem voltak alkalmasak telepítésre. A másik birtokkategória amelyre a telepítésnél számítottak az alföldi városok, vagy nagyközségek nagy kiterjedésű határa volt. Szinte minden felszólaló törvényt akart hozni ezek kisajátítására. Azt azonban nem vették figyelembe, hogy ezek nem lakatlan pusztaságok voltak, hanem Debrecen határának kivételével 10--15 holdas parcellákban parasztok ezrei bérelték ezt a területet. Odatelepítést tehát csak ezeknek a kisbérlelőknek a rovására lehetett volna megvalósítani. Az igénybe-

vehető földek között szerepelt még az 1920-as években leadott vagyonváltás-földek és az adóhátralék miatt leadott földek felhasználása. Telepítésre alkalmas összefüggő területet azonban ezek sem alkottak.

Mint korábban láthattuk, az értekezlet legkevésbé előkészített területe a pénzügyi kérdés volt. Igen sok hasznos tanács elhangzott a gazdálkodással kapcsolatban is. Támogatni kell a telepéseket házépítéssel és gazdasági épületekkel, jószággal és gazdasági felszereléssel, csupán azt nem mondták meg, hogy milyen alpból. A vitában felmerült pénzügyi javaslatok mindegyike komolytalan volt. Sokan úgy képzelték, hogy a településre vállalkozóknak tekintélyes vagyona van. Feltételül kívánták szabni, hogy milyen igásállatokkal, milyen gazdasági felszereléssel és pénzeszközökkel rendelkezzen már a telepítés előtt. Vitázó előadásában egyik ilyen felszólalónak válaszolta Kerék Mihály: "Őméltósága nagy fontosságot tulajdonít a telepések anyagi erejének, melyet kisebb-nagyobb mértékben megkövetel a jelentkezőktől. Én attól tartok, hogyha ehhez a követeléshez mereven ragaszkodnánk, akkor Magyarországon nem lehetne telepest találni éppen azokban a földműves rétegekben, amelyeket az egész akcióba elsősorban kellene bevonni."²⁶

A radikális megoldás távol állt a szakértekezlet résztvevőitől is. Az általuk javasolt módzatok megvalósulásának összessége sem jelentett volna lényeges változást sem a magyar birtokviszonyokban, sem a parasztság helyzetében. A radikálisabb megoldást követelő agrárpolitikusok nem vettek részt ezen az értekezleten. Matolcsy Mátyás a parasztság fizikai és szellemi elnyomódásának, az egykének és a nagyarányú gyermekhalandóságnak az okát abban látja, hogy a mezőgazdasági lakosság 67 %-a agrárproletár, aki nem tud családjának emberhez méltó ellátást biztosítani. Ennek megszüntetéséhez a nagybirtokrendszer felszámolásán keresztül vezet az út. "Vagyis -- írja Matolcsy -- kis gazdaságokat kell létesíteni. E kérdést illetően a gazdasági szempontoknak a nemzeterosztó népesedés-politika követelményeihez kell igazodniok. A nemzetfenntartó magyar őstermelő lakosság megerősítéséről van itt szó, minthogy ez az osztály viseli a közterhek legnagyobb részét és adja egészséges fiaival a hadsereg zömét, s expanzióképességével a legnagyobb magyar feladatnak, a revízió megvalósítására van hívatva."²⁷

Annak, hogy a nagybirtokosok az újabb földreformtervek miatt nem mutattak nagyobb izgalmat egyik oka feltétlenül az volt, hogy nem vették komolyan Gömbös reformterveit. Ha figyelembe vesszük, hogy a Nemzeti Munkaterv 1932 októberében jelent meg, a telepítési törvényjavaslatot pedig 1936 tavaszán nyújtották be, akkor ez érthető is. Az OMGE nyugodtságára jellemző, hogy először az 1934. december 9-i közgyűlésen szerepeltek a megoldandó agrárpolitikai feladatok, s itt gróf Somssich László elnöki megnyitójában szinte elébe ment a kormány elképzelésének, mert azt javasolta a Földművelésügyi

Miniszternek, hogy beterjesztés előtt vitassa meg velük a törvényjavaslatot. Az OMGE nem zárkózott el eleve a telepítéstől, azt azonban változatlanul a nagybirtok jelentősebb sérelme nélkül képzelték el. Somssich bevezetőjében kifejtette, hogy "elsősorban azok a birtokok jöhetnek számításba amelyek máris a hitelező pénzintézetek kezén vannak; azok a birtokok, amelyek súlyos terheik következtében ugyanabba a helyzetbe kerülnek ma vagy holnap; olyan birtokok, amelyek súlyos adótartozásukat az állammal szemben csak földben tudnák leróni, s végül olyan birtokok, amelyeket a birtokosok önként ajánlanak fel az államnak telepítés céljaira."²⁸ Világos tehát, azt a területet, amely egyébként is kicsúszna a birtokosok lába alól, jó pénzért felajánlják az államnak birtokpolitikai célokra. Az OMGE ugyanis kikötötte, hogy juttatásban részesíteni "Csak olyan egyéneket lehet akik kellő mezőgazdasági szakértelemmel bírnak, megfelelő élő és holt felszereléssel és tőkével rendelkeznek."²⁹ Ennél egyértelműbben és a kormány felelősségét is éreztetve nyilvánított véleményt Somssich az OMGE 1935. február 6-i igazgatóválasztmányi ülésén, amikor a telepítéssel kapcsolatban kijelentette: "mindenki, aki a telepítés kérdésével demagógiát űz a haza ellen vétkezik és a társadalmi osztályok békeségét és egyetértését igyekszik megbontani, csak azért, hogy pillanatnyilag politikailag érvényesüljön. Pedig teljesen tiszta a helyzet, Magyarországon annyi föld áll rendelkezésre, hogy mindenki, aki megfelelő anyagi eszközökkel és tőkével rendelkezik, vásárolhat földet. Ingyen föld azonban és annak igénylése, a bolsevizmussal és kommunizmussal egyenlő, aminek nem hajtjuk többé alá a fejünket."³⁰

Az ingyenes földosztás hangoztatása és a bolsevizmus rémének felelevenítése mégis azt mutatta, hogy az OMGE vezetőit nyugtalanította a kormányzati szinten is terjengő telepítési gondolat. Többen termeléstechikai és ellátási szempontból védték a nagybirtokot az elaprózódástól, mások nyíltan felvetették az anyagi kérdéseket. Gróf Károlyi Gyula 29 nagybirtok személyi és termelési adatait megvizsgálva megállapította, hogy a nagybirtok sokkal több embert képes eltartani mint a kisbirtok.³¹ Blaskovich Erneszt "Mit várhatunk a nagybirtok felosztásától" című cikkében már a halálharangot kongatja a nagybirtok fölött, s a kormányt teszi felelőssé, mert "a már jól ismert módon, tehát földosztással, a pénzügyi rész megfelelő előkészítése nélkül, telepíteni akar. A tulajdonjog elvének tiszteletben tartásával vajjon ki fogja a megfelelő vételárat megfizetni? Hangsúlyozottan a megfelelő vételárat, mert senkitől sem kívánható, hogy földbirtokától a mostani dekonjunktúrában kialakult árért váljon meg."³²

A már kormányzati szinten is kényelmetlenné váló vitának az OMGE igazgatójának, Buday Barnának a cikke vetett véget. 1935 márciusában a Köztelekben megjelent cikkében kifejti: "A kormány nem tervez földreformot.

A miniszterelnök múltkori rádióbeszédében kijelentette, hogy ilyet nem akar, hanem csak olyan birtokpolitika lebeg szeme előtt, amely távol áll minden radikalizmustól és a magántulajdon szentségét tiszteletben tartja. Hogy ez így lesz, ebben a tekintetben Darányi Kálmán minisztersége is kitűnő biztosíték. Az ellen pedig nekünk sem lehet kifogásunk, hogy az állam a kisemberek földszerző törekvéseit támogassa a birtokpolitika normális és békés eszközeivel.³³ Amiatt a cikkíró is aggódik, hogy nem látja világosan a telepítés pénzügyi feltételeit.

Nehéz megállapítani, hogy az OMGE vezérkarában milyen belső harcok játszódtak le, de Buday cikke után megszűnt a kormánnyal szembeni harcos kiállás, s majd csak 1936 tavaszán, a törvényjavaslat beterjesztése után találkozunk az OMGE részéről néhány kritikai észrevétellel. Úgy látszik sikerült meggyőzni a nyugtalankodókat, hogy egy olyan törvényjavaslat ellen amely talán még tervezetben sem volt meg, nem lehet harcolni. Az ilyen magatartás legfeljebb sürgethette a kormányt, hogy amennyiben komolyan gondolja a telepítést akkor javaslatát mielőbb készítse el.

Gömbös azonban még 1935 elején is korainak tartotta az időt a telepítési törvényjavaslat benyújtásához. Hiába volt ő a miniszterelnök, ha a kormánypárt jelentős része -- különösen az agráriusok -- Bethlent tartotta vezérének, Bethlen pedig szemben állt minden további földreform törekvéssel. Az Eckhardt Tibor által vezetett kisgazdapárt segítségével talán célt érhetett volna, NEP körökben azonban így is állandóan támadták Eckhardthoz fűződő kapcsolata miatt és ő sem akarta magát túlzottan elkötelezni a kisgazdáknak. Így csupán az a lehetősége maradt, hogy a kormányzóval idő előtt felosztatva a parlamentet megszabaduljon Bethlentől és híveitől, majd új választások után olyan képviselőházat hozzon létre, amely elismeri őt vezérének, s javaslatait elfogadja törvényalkotó munkájában.

JEGYZETEK

1. Előőrs, 1928. július 15. Órsy Attila: A földreform és a magyar jövő.
2. Magyar Szemle, 1929. június. Weis István: A falu válsága.
3. Előőrs, 1931. december 18.
4. Köztelek, 1933. február 12.
5. Nagyatádi Emlékkönyv, Bp., 1935., 66. l.
6. A telepítési szakértekezlet teljes anyagát közli a Magyar Gazdák Szemléje 1933. évfolyama 274--465. l, kisebb megszakításokkal.
7. Magyar Gazdák Szemléje, 1933., 276. l (Továbbiakban: Szakértekezlet, a felszólaló nevével és oldalszámmal)
8. Szakértekezlet, 280--282. l, Czettler Jenő előadása.
9. Szakértekezlet 424. l., Kerék Mihály előadása.
10. Szakértekezlet 387. l., Bajcsy-Zsilinszky Endre hozzászólása.
11. Szakértekezlet, 301. l. Kaán Károly előadása.
12. Thirring Lajos: A tanyák, puszták és egyéb külterületi helyek népessége. Magyar Statisztikai Szemle, 1932. 1044. l.
13. Szakértekezlet, 307. l., Kaán Károly előadása.
14. Szakértekezlet, 433. l., Kerék Mihály előadása.
15. Szakértekezlet, 307. l. Kaán Károly előadása.
16. Szakértekezlet, 384. l.
17. Szakértekezlet, 431. l.
18. Szakértekezlet, 371. l. Mattyasovszky Miklós hozzászólása.
19. Szakértekezlet, 325. l. Koós Zoltán előadása.
20. Szakértekezlet, 436. l. Kerék Mihály előadása.
21. Szakértekezlet, 315. l. Kaán Károly előadása.
22. Szakértekezlet, 326. l. Koós Zoltán előadása.
23. Szakértekezlet, 329. l.
24. Szakértekezlet, 429. l. Kerék Mihály előadása.
25. Szakértekezlet, 387. l.
26. Szakértekezlet, 435. l.
27. Matolcsy Mátyás: Agrárpolitikai feladatok Magyarországon, Bp., 1934. 44.
28. Köztelek, 1934. december 25.
29. Uo.
30. Köztelek, 1935. február 10.
31. Köztelek, 1935. január 13.
32. Köztelek, 1935. április 14.
33. Köztelek, 1935. március 10. Buday Barna: Birtokpolitikai célkitűzések.